

Василь Ухач,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії права та
конституціоналізму Західноукраїнського
національного університету
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2106-5335>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ У ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Здійснено аналіз генези законодавчого регулювання одного з основних питань українських визвольних змагань 20-х років ХХ ст. – земельного питання. Стверджено, що поряд із проблемами національного визволення та утвердження Української держави ефективне вирішення аграрного питання дало змогу не тільки здійснити споконвічну мрію українського селянина-хлібороба бути господарем на своїй землі, а й забезпечити електоральну підтримку українським політичним силам. Доведено, що земельне законодавство періоду Української Центральної Ради та «першої» Української Народної Республіки постійно зазнавало змін під впливом гострих як внутрішньополітичних, так і зовнішніх факторів. Проголошення очільниками УЦР тези, що власником землі є трудовий народ, спричинило конфліктне середовище в українському суспільстві, ділячи його на ворожі табори, а соціалізація землі не відповідала сутності українського менталітету, омріяною ціллю якого протягом віків був вільний селянин-господар, що трудиться на Богом даній йому землі, а тому одне з ключових питань національно-визвольної революції – земельне, на жаль, не вдалося врегулювати у прийнятній для більшості селян формі.

Ключові слова: українська революція, національно-визвольний рух, Українська Центральна Рада, Універсали, «перша» Українська Народна Республіка, земельне законодавство.

Бібл.:15.

Ukhach V.

Legal regulation of land reform during the period of the Ukrainian Central Rada

An analysis of the genesis of legislative regulation of one of the key issues of Ukrainian liberation struggles of the 1920s – the land issue has been conducted.

The aim of the article is to explore certain segments of the genesis of legal regulation in resolving the land issue by the Ukrainian Central Rada and the governments of the «first» Ukrainian People's Republic.

It is argued that alongside the problems of national liberation and the establishment of the Ukrainian state, the effective resolution of agrarian issues not only allowed the eternal dream of the Ukrainian peasant-farmer to be the master of his own land to be realized, but also provided electoral support to Ukrainian political forces.

Conclusions are drawn that the land legislation of the period of the Ukrainian Central Rada and the «first» Ukrainian People's Republic constantly underwent changes under the influence of sharp internal and external factors. A characteristic feature of revolutionary events in Ukraine was the close interconnection of national and social moments. The declaration of the land as the property of the working people, even purely declarative, divided Ukrainian society into opposing camps. The socialization of land contradicted the Ukrainian national mentality, the ideal of which had always been the free farmer working on his own land. The indecision, postponement, and polyphony of approaches by the leaders of the Ukrainian Central Rada to resolving the land issue undermined trust in it daily, drastically narrowing its electoral base. The main problem – of people, land, and freedom – remained unresolved.

Keywords: Ukrainian revolution, national liberation movement, Ukrainian Central Rada, Universal, «first» Ukrainian People's Republic, land legislation.

Постановка проблеми. Період національно-визвольних змагань українців 20-х років ХХ ст. не обділений увагою як державних інституцій України, так і науковців різних галузей знань. На виконання Указу Глави держави від 22.01.2016 р. № 17 «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917-1921 років», 2017 р. був проголошений роком Української революції. Відзначення подій національно-визвольних змагань 20-х рр. ХХ ст. окреслювалося одним з ключових напрямів праці владних інституцій на 2017–2021 рр. Це мало би посприяти об'єднанню українського народу, виробленню державної політики

пам'яті, укріпленню міжнародного авторитету України [8]. Після напрацювання Українським інститутом національної пам'яті комплексу заходів український уряд видав проект розпорядження «Про затвердження плану заходів з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 рр. та вшанування пам'яті її учасників на період до 2021 року», яким передбачалося перелік практичних кроків як у столиці, так і в регіонах, за кордоном із вшанування подій та визначних діячів визвольних змагань 1917–1921 рр. [12]. Вшанування подій чергового доленосного етапу змагання українства за національне визволення і побудову незалежної Української держави послужило черговим етапом активізації наукових розробок.

Власне земельне питання в Україні, селянство якої становило 80–85% населення, без перебільшення стало альфою й омегою національно-визвольних змагань періоду 1917–1921 рр., спричинило поліфонію підходів до його вирішення різними українськими урядами та політичними структурами того часу. Без перебільшення, вирішення земельного питання (поряд із питанням національним) у ті буремні часи було стрижневим для всього революційного руху поневолених народів російської імперії, а тим паче для українських хліборобів. Від того, як діючі державні інституції вирішуватимуть земельне питання, без перебільшення залежало їх легітимне майбутнє існування [15]. Власне, головною цінністю для українського хлібороба завжди була земля, водночас розумівся не тільки її економічний, а й ірраціональний вимір. Цінність своєї землі була для хлібороба була не тільки засобом виживання, а й символізувала свободу, тому селянин захищав її з особливою завзятістю, незважаючи на того, хто прагнув її обмежити, чи забрати [9, с. 33]. Слушно зауважував С. Кримський: «[...] владні структури в Україні не були константними, стабільними, в той час як земля залишалася інваріантною цінністю при усіх перетвореннях влади» [6, с. 276].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Є підстави стверджувати про поважну представницьку історіографію наукової теми. У контексті заявленої мети варто виокремити науковий доробок таких дослідників, як М. Бурдіна, В. Верстюка, О. Воронянського, О. Житкова, П. Захарченка, О. Копиленка, С. Корновенка, С. Кульчицького, О. Терещенка, О. Мироненка, І. Хміля та ін. [4].

Мета статті – проаналізувати окремі сегменти генези правового регулювання вирішення земельного питання Українською Центральною Радою (далі – УЦР) та урядами «першої» Української Народної Республіки (далі – УНР).

Виклад основного матеріалу дослідження. Видаються актуальними міркування харківського дослідника М. Бурдіна, що «з-поміж науковців теорії та історії держави і права України стало загальним розуміння того, що сам акт проголошення УНР та діяльність Центральної Ради з реформування земельних відносин трактується з позицій політичної теорії і в дусі українського національного ідеологічного романтизму. Однолінійна схема пояснення державно-правових реформ земельних відносин в Україні УЦР виявляється у звичних для радянської доби термінах «революція», «селянська революція», «скасування земельної власності», «класовий антагонізм» та ін., що засвідчує переміщення центру уваги до історії політичних рухів українського народу та віддалення від теорії та історії держави і права. Зрештою, в умовах сьогодення, для законодавців України проблеми реформування земельних відносин, які прагнула вирішити УЦР, стали такими ж нагальними, як і в часи УНР» [2, с. 103].

УЦР у Першому Універсалі зазначала, що коли Всеросійські установчі збори приймуть відповідний закон, то на всіх теренах царської імперії колишні поміщицькі, казенні, монастирські та інші землі належатимуть народу, тоді право облаштувати та користуватися українськими землями буде належати «тільки нам самим, нашим Українським зборам (Сеймові)» [10, с. 781; 15]. Генеральному секретаріатові було доручено опрацювати земельне законодавство, і вже наприкінці жовтня 1917 р. український уряд вніс законопроекти на розгляд Тимчасового уряду, який не затвердив їх. Варто зазначити, що від моменту падіння царату в УЦР були вкрай напружені відносини з Тимчасовим урядом, тому ініціативи української влади з облаштування різних сфер українського суспільного життя зустрічали затятий опір, а отже, сподіватися на практичне застосування доленосного для багатомільйонного українського селянства земельного законодавства можна було лишень після проголошення державної незалежності [13].

Зазначимо, що в перші місяці Української революції центральну увагу керівництво УЦР приділяло політико-організаційним питанням, а економічні питання відходили, принаймні тимчасово, на другий план. До середини літа 1917 р. усі основні зусилля українського політикуму були спрямовані на облаштування справи національного самовизначення, уконституювання УЦР як найвищого політичного органу в Україні. Проте подальший розвиток політичних подій вимагав від УЦР як представницького органу українства окреслити власне бачення щодо вирішення ключових проблем соціально-економічного життя, на які очікували насамперед мільйонні верстви українського селянства [11].

Слушною видається думка київського дослідника В. Верстюка, що «практично всі українські партії, що входили до УЦР, і ті, що їй опонували, поділяли думку про необхідність реорганізації земельної справи. Питання полягало лише в тому, як це зробити: поміркованими заходами з урахуванням інтересів великих землевласників чи радикальним революційним шляхом конфіскації великої земельної власності, до якого схилилась більшість безземельного та малоземельного селянства» [3]. Згідно з аналізом архівних документів, УЦР, у якій провідні позиції належали представникам соціалістичних партій, схилилася до радикальних способів вирішення земельного питання. Так, прикладом попередньої земельної програми УЦР може слугувати резолюція «Про землю», прийнята Всеукраїнським селянським з'їздом у м. Києві (28 травня – 2 червня 1917 р.) [3].

Третій Універсал УЦР ліквідував право власності на поміщицькі та інші нетрудові землі й проголосував їх власністю українського народу, який відтепер мав володіти нею без сплати [14]. До моменту, коли Установчі збори мали опрацювати Закон про облаштування земельних питань, усі аграрні питання мали впорядковувати місцеві земельні комітети. На тиждень пізніше Український уряд видав офіційне пояснення до Універсалу, яким підкреслив, що «[...] скасування приватної власності на землю й перехід її до трудового народу слід розуміти у тому смислі, що право власності на ці землі переходить до народу Української Республіки» [11]. Таким чином, видання Третього Універсалу УЦР унеможливило колишнім власникам здійснювати будь-які операції з землею, оскільки землі відтепер належали всьому трудящому народу, а подальше облаштування аграрного питання, як і скасування власності на Україні, мали остаточно вирішити Українські Установчі Збори [5, с. 73].

Третій Універсал революційним шляхом ліквідував поміщицьке землеволодіння, проте не давав чіткого окреслення трудового і нетрудового господарства. Він скасував приватну власність на велике землеволодіння, але знову ж обходив мовчанкою приватну власність на селянські землі. Зрештою, у Третьому Універсалі не тільки не роз'яснювалося, а й навіть не озвучувався принцип соціалізації землі. Така ситуація зумовила численні питання та різне тлумачення земельних положень. Таким чином, земельні положення виявилися чи не найдражливішими у Третьому Універсалі і що найменше вимагали додаткових пояснень і тлумачень [3].

Подальше роз'яснення основних засад аграрної політики викладене у зверненні урядового секретарства земельних справ від 14 листопада 1917 р. У документі стверджувалося: «[...] право власності скасовується лише щодо нетрудових господарств - поміщицьких, духовенства, купецтва, міщан та інших власників, тобто таких на яких господар не працює. На землевласників, які мали земельну площу в розмірах трудового господарства, тобто 50 десятин дія Універсалу не поширювалась» [11].

На урядове секретарство покладалося завдання розробити законопроект, згідно з яким земельні комітети мали опікуватися нетрудовими господарствами.

Кінцеве вирішення земельного питання покладалось на Українські Установчі Збори. Варто наголосити, що проект земельного закону, підготовлений нашвидкоруч, обговорювався на 8-ій сесії УЦР і підтверджував вищезаявлені положення, проте трудову норму понизив до 40 десятин [11]. Власне, жваве обговорення законопроекту показало суттєві розбіжності в підході до вирішення земельного питання між основними політичними партіями.

Гостро критикували законопроект українські ліві есери, підігруючи цим більшовикам, намагаючись зіграти деструктивну роль підриву УЦР. Очевидно, що політичною метою більшовиків було не допустити прийняття Українською Центральною Радою земельного законопроекту, щоби створити у суспільстві враження, що лише більшовицький уряд наділяє селян землею. Селянські депутати «інфіковані більшовицькою агітаційною демагогією» відкинули норму в 40 десяти і реалізацію «соціалізації» землі, хоча не усвідомлювали, що вона означає. Земельний законопроект схвалили тільки українські соціал-демократи та безпартійні, що було причиною його провалу [11].

Гострота дискусій щодо питань власності була чітко помітною серед провідних керівників української влади, зокрема голови УЦР М. Грушевського, який категорично не сприймав поняття «святість прав власності», особливо заперечуючи ідею приватної власності на землю. Керманіч Центральної Ради вважав, що настануть часи, коли і власність на землю, і торгівля нею, будуть таким ненормальним явищем, як «власність на людину-раба» [13].

Прискорила підготовку земельного закону розв'язана більшовицьким урядом війна більшовицької Росії проти УНР. УЦР IV Універсалом проголосила УНР «самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу» [3]. В IV Універсалі зазначалося, що «обрана УЦР комісія вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування

власності й соціалізацію землі» [3]. Новий земельний законопроект, як обіцяв IV Універсал, був винесений на розгляд 9-ї сесії Центральної Ради, яка працювала з 15 по 25 січня 1918 р. з перервами у м. Києві в надзвичайно складних умовах, за відсутності дієвої вертикалі влад на місцях і поступової більшовицької експансії на окраїни УНР.

Під час роботи 9-ї сесії Української Центральної ради, коли у м. Києві вже відбувалися вуличні бої з більшовицькими силами, вищий орган законодавчої влади України ухвалив тимчасовий закон про землю. Цим актом скасовувалося «право власності на всі землі з їх водами, надземними і підземними багатствами» [11]. Отже, земля проголошувалася надбанням народу і користуватися нею могли всі громадяни УНР без урахування національної, релігійної приналежності, статі. Центральне керівництво земельним облаштуванням до моменту зібрання Українських Установчих зборів здійснювала УЦР, а в регіонах – самоврядні органи, земельні комітети в рамках їхніх повноважень.

За твердженням О. Мироненка, «[...] наймана праця могла застосовуватися лише в надзвичайних випадках, тимчасово й відповідно до правил, установлених земельними комітетами. Приватнотрудові та колективні господарства повинні були одержувати землю за нормами, встановленими земельними комітетами і сільськими громадами, але під керуванням і з затвердженням центрального органу державної влади. Такі господарства не могли мати більше землі, ніж її обробляла власною працею сім'я або товариство для задоволення своїх споживчих і господарських потреб. Присадибні ділянки під господарські будівлі й підприємства надавалися згідно з нормами, встановленими органами місцевого самоврядування і земельними комітетами» [7]. Згідно з тимчасовим земельним законом, користування землею проголошувалося безкоштовним, а оподаткуванню підлягали тільки залишки землі та надприбутки. Право користування землею могло спадкуватися, а терміни визначалися сільськими громадами і товариствами на основі закріплених земельними комітетами правил, які не суперечили чинному закону.

Ухваливши тимчасовий земельний закон, очільники УЦР мали надію вибити ґрунт з-під ніг більшовицької антиукраїнської агітації, проте очікуваного ефекту досягнути не вдалося. Насамперед закон був опублікований, коли УЦР під натиском більшовиків змушена була залишити столицю і переїхати у м. Житомир, а відповідно реалізувати його було неможливо. Більшовицька демагогія дала змогу їм досягти позитивного результату, знайшовши підтримку в частини селянства не правним підґрунтям земельних перетворень, а привабливими (більшовики не переймалися тлумаченням змісту їхнього бачення практичної реалізації земельної реформи – Авт.) для несвідомих мас гаслами «земля селянам», «грабуї награбоване» і т. п. [7]. Селянський рух за землю все більше набував стихійного анархічного характеру, маючи за мету отримати землю будь-яким способом. У короткому часі цей стихійний процес самовільного захоплення й нищення спричинив взаємопоборювання між різними категоріями селянства. Зрештою, цей закон зумовив конфлікти не тільки у вищих ешелонах української влади, а й в українському суспільстві. Зокрема, заможні поміщики Поділля та Волині наполягали на поверненні поміщицького землеволодіння, створюючи власні озброєні загони для повернення землі. На Лівобережній Україні поміщики та заможні селяни на зібраннях ухвалювали рішення щодо скасування чинного земельного закону [14].

Підписання Берестейської мирної угоди та прихід військ Четвертого союзу в Україну повернули владні повноваження УЦР і значним чином видозмінили соціально-політичну ситуацію в країні. Присутність військ країн Четвертого союзу суттєво змінила електоральні настрої. УЦР намагалася відреагувати на ці настрої відозвою від 11 березня 1918 р., прагнучи окреслити свою позицію: «Українська Центральна Рада як проголосила своїм Четвертим Універсалом незалежність і самостійність Української Народної Республіки, так при тій самостійності й незалежності стоїть і буде їх боронити від усякого замаху. Як віддала вона всю землю робочому народові земельним законом, так на тім вона і стоїть (курсив наш – Авт.). Закони, видані на користь робочих, і далі будуть в силі» [3].

Поряд із встановленням державного контролю над виробництвом УЦР робила зусилля спрямувати аграрні перетворення у цивілізоване правове русло. У березня 1918 р. міністр П. Христюк розіслав земельним комітетам вказівку, в якій йшлося «[...] повернути захоплене в економіях майно, розграбований живий і мертвий реманент – туди, звідки він був забраний. Земельні комітети закликалися протидіяти усім проявам сваволі та анархії» [11].

Проте УЦР, на жаль, не спромоглася створити життєздатний державний механізм, спроможний втілити в життя прийняті нею рішення та закони. Прийняті УЦР кроки в земельній реформі зумовили подальшу соціальну й політичну дестабілізацію. Майже всі політичні структури не сприйняли принципу «соціалізації», яка не відповідала сутності багатівікового життя українського селянина. У більшості українських губерній саме подвірне землеволодіння становило від 48,5% до 94,6%. Така статистика переконли-

во свідчила, що український селянин прагне індивідуального селянського господарства на базі приватної власності. Зрештою, конфіскованої у поміщиків землі не вистачило б для задоволення земельних інтересів селянства. Крім того, у практичному житті більш заможні верстви українського села після отримання поміщицької землі все одно виступали проти скасування приватної власності на землю. Безперечно, на ці реалії мало б звернути суттєву увагу керівництво УЦР з метою коригування власної земельної політики, проте цього не сталося. Очільники УЦР проігнорували заклики залишити приватну власність на землю, опертися чітко на загальнонаціональні позиції і шукати такого рішення, яке відповідало би сутності реалій і прагнень життя українського хлібороба. Так, 24 березня 1918 р. була прийнята декларація уряду В. Голубовича, у якій стверджувалося, що «аграрні перетворення будуть реалізовуватися земельними комітетами на основі Універсалів і законів, виданих в свій час Центральною радою» [11]. Ігнорування об'єктивної соціально-економічної й політичної ситуації зумовило швидку втрату УЦР до неї довір'я як більшості українського політикуму, так і суспільства.

У березні-квітні 1918 р. земельні комітети взяли під контроль значні приватновласницькі землі, плантації цукроварень. Бачачи неспроможність українських владних інституцій виконувати взяті союзницькі зобов'язання, німецьке командування самостійно і у власних інтересах реалізовувало продовольче питання, вимагаючи засіяти поля [1, с. 260]. Зрештою, нерозв'язання очільниками УЦР питання розподілу землі зумовив конфлікт з окупаційною владою. Г. Ейхгорн, 6 квітня 1918 р. не очікуючи згоди УЦР, видав наказ про засів полів і всупереч чинному земельному законодавству повернув колишнім власникам право розпоряджатися землею, чим фактично перекреслив усю попередню працю земельних комітетів.

Висновки. Вищевикладене дає підстави для узагальнень. Характерною рисою революційних подій в Україні був тісний взаємозв'язок національного та соціального моментів, сфокусованих на постаті українського селянина. Українські політичні сили мали в той чи інший спосіб окреслити власне бачення щодо вирішення селянського питання як одного з ключових в Українській революції. На теренах Наддніпрянської України суттєвим фактором був вплив більшовицької демагогічної агітації з земельного питання. Не розкриваючи перед народом справжньої суті бачення вирішення селянського питання, більшовицькі агітатори за будь-яку ціну прагнули красивими гаслами («земля селянам») заволодіти електоральними симпатіями простого народу з метою захоплення влади в Україні. Проголошення очільниками УЦР тези, що власником землі є трудовий народ, спричинювало конфліктне середовище в українському суспільстві, ділячи його на ворожі табори, а соціалізація землі не відповідала сутності українського менталітету, омріяною ціллю якого протягом віків був вільний селянин-господар, що трудиться на Богом даній йому землі, а тому одне з ключових питань національно-визвольної революції – земельне, на жаль, не вдалося врегулювати у прийнятній для більшості селян формі. Внаслідок помилок у державотворенні УЦР втратила народну підтримку, створились передумови для остаточного поглинання української державно-правової культури землеволодіння, землекористування і землевпорядкування російською азійською цивілізацією з її деспотизмом державного управління і норм права.

Список використаних джерел

1. Бойко О. Земельні комітети. Довідник з історії України. Київ : Генеза, 2001. 1136 с.
2. Бурдін М. Реформування земельних відносин Центральною Радою УНР. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 11. С. 103–109.
3. Верстюк В. Земельне питання у стінах Центральної Ради. URL: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/23/580Verstiuk.pdf> (дата звернення: 21.02.2024 р.)
4. Захарченко П. П. Селянська війна в Україні. Національний університет ім. Т. Шевченка, Національна академія внутрішніх справ. Київ, 1997. 188 с.; Ухач В. 3. Історія держави і права України : навч. посіб. (конспекти лекцій). Тернопіль : Вектор, 2011. 378 с. та ін.
5. Копиленко О., Копиленко М. Держава і право України 1917–1920. Центральна Рада. Гетьманство. Директорія : навч. посіб. Київ : Либідь, 1997. 208 с.
6. Кримський С. Архетипи української ментальності. *Проблеми теорії ментальності*. Київ : Наукова думка, 2006. С. 273–301.
7. Мироненко О. М. Земельне законодавство Української Народної Республіки 1917–1918. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2005. 672 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zemelne_zakonodavstvo_UNR_1917_1918 (дата звернення: 16.02.2024 р.)

8. Проект розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років та вшанування пам'яті її учасників на період до 2021 року». URL: <http://www.memory.gov.ua/news/uryad-zatverdiv-plan-zakhodiv-z-vidznachennya-1917-19> (дата звернення: 11.02.2024 р.)
9. Стародубець Г. Українське село як основа повстанського запілля. *Мандрівець*. 2008. № 6. С. 33–37.
10. Стахів М., Голубничий В., Маркусь В. Земельне законодавство. *Енциклопедія українознавства*. Львів: Молоде життя, 1993. Т. 2. С. 781.
11. Терещенко Ю. Соціально-економічна політика урядів УНР доби Центральної Ради. *Студії з історії Української революції 1917–1921 років: на пошану Руслана Яковича Пирога*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 21–36. https://shron1.chtyvo.org.ua/Tereschenko_Yurii/Sotsialno-ekonomichna_polityka_uryadiv_UNR_doby_Tsentralnoi_Rady.pdf (дата звернення: 11.02.2024 р.)
12. Указ Президента України від 22.01.2016 р. № 17 «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років». URL: <http://www.president.gov.ua/documents/172016-19736> (дата звернення: 12.02.2024 р.)
13. Ухач В. З. Земельне законодавство ЗУНР, УНР та Української держави: порівняльний аналіз. URL: http://www.lexline.com.ua/?go=full_article&id=324 (дата звернення: 11.02.2024 р.)
14. Ухач В. З. Земельне питання в політиці Української Центральної Ради: пошук оптимального шляху вирішення (вибрані аспекти). *Українська Центральна Рада - світоч національного державотворення: історико-правові уроки та сучасні реалії: матеріали круглого столу [м. Тернопіль, 10–11 берез. 2017 р.]*. Тернопіль: Економічна думка ТНЕУ, 2017. URL: <http://dspace.tneu.edu.ua/handle/316497/22781> (дата звернення: 13.02.2024 р.)
15. Хміль І. В. Аграрне питання в Українській революції. *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А-В / Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2003. 688 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ahrarne_pytannia (дата звернення: 14.02.2024 р.)

References

1. Boiko, O. (2001). *Zemelni komitety [Land Committees]*. Dovidnyk z istorii Ukrainy. Kyiv: Geneza [in Ukrainian]
2. Burdin, M. (2016). Reformuvannya zemelnykh vidnosyn Tsentralnoiu Radoiu UNR [Reforming Land Relations by the Central Rada of the UNR]. *Pidpryemnytstvo, hospodarstvo i pravo – Entrepreneurship, economy and law*, 11, 103-109 [in Ukrainian]
3. Verstiuk, V. *Zemelne pytannia u stinakh Tsentralnoi Rady [The Land Issue within the Central Rada]*. Retrieved from <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/23/580Verstiuk.pdf> [in Ukrainian]
4. Zakharchenko, P. P. (1997). *Selianska viina v Ukraini [Peasant War in Ukraine]*. Natsionalnyi universytet im. T. Shevchenka, Natsionalna akademiia vnutrishnikh sprav. Kyiv; Ukhach, V. Z. (2011). *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: Navchalnyi posibnyk (konspekty lektsii) [History of State and Law of Ukraine: Educational Handbook (Lecture notes)]*. Ternopil: Vektor ta in. [in Ukrainian]
5. Kopylenko, O. & Kopylenko, M. (1997). *Derzhava i pravo Ukrainy 1917-1920. Tsentralna Rada. Hetmanstvo. Dyrektorii. Navch. posibn. [State and Law of Ukraine 1917-1920. Central Rada. Hetmanship. Directory. Textbook]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian]
6. Krymskyi, S. (2006). Arkhetypy ukrainskoi mentalnosti [Archetypes of the Ukrainian mentality]. *Problemy teorii mentalnosti [Archetypes of Ukrainian Mentality]*. Kyiv: Naukova dumka, 273-301 [in Ukrainian]
7. Myronenko, O. M. (2005). *Zemelne zakonodavstvo Ukrainy Narodnoi Respubliki 1917-1918 [Land Legislation of the Ukrainian People's Republic 1917-1918]*. *Entsyklopediia istorii Ukrainy – Encyclopedia of the history of Ukraine*, T. 3: E-Y / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Zemelne_zakonodavstvo_UNR_1917_1918 [in Ukrainian]
8. *Proekt rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro zatverdzhennia planu zakhodiv z vidznachennia 100-richchia podii Ukrainy revoliutsii 1917-1921 rokiv ta vshanuvannia pamiaty yii uchasykyv na period do 2021 roku» [Draft Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine «On Approval of the Action Plan for the Commemoration of the 100th Anniversary of the Events of the Ukrainian Revolution of 1917-1921 and Commemoration of Its Participants until 2021»]*. Retrieved from <http://www.memory.gov.ua/news/uryad-zatverdiv-plan-zakhodiv-z-vidznachennya-1917-19> [in Ukrainian]

9. Starodubets, H. (2008). Ukrainske selo yak osnova povstanskoho zapillia [Ukrainian Village as the Basis of Insurgent Spirit]. *Mandrivets – Mandrivets*, 6, 33-37 [in Ukrainian]
10. Stakhiv, M., Holubnychyi, V. & Markus, V. (1993). Zemelne zakonodavstvo [Land Legislation]. *Entsyklopediia ukrainoznavstva – Encyclopedia of Ukrainian Studies*. Lviv: Molode zhyttia, T. 2, 781 [in Ukrainian]
11. Tereshchenko, Yu. (2011). *Sotsialno-ekonomichna polityka uriadiv UNR doby Tsentralnoi Rady. Studii z istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv [Socio-Economic Policy of the Governments of the UNR during the Era of the Central Rada]: na poshanu Ruslana Yakovycha Pyroha*. Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 21–36. Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/Tereschenko_Yurii/Sotsialno-ekonomichna_polityka_uriadiv_UNR_doby_Tsentralnoi_Rady.pdf [in Ukrainian]
12. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 22.01.2016 r. № 17 «Pro zakhody z vidznachennia 100-richchia podii Ukrainiskoi revoliutsii 1917-1921 rokiv» [Decree of the President of Ukraine dated 22.01.2016 No. 17 «On Measures for the Commemoration of the 100th Anniversary of the Events of the Ukrainian Revolution of 1917-1921»]. Retrieved from <http://www.president.gov.ua/documents/172016-19736> [in Ukrainian]
13. Ukhach, V. Z. *Zemelne zakonodavstvo ZUNR, UNR ta Ukrainiskoi derzhavy: porivnialnyi analiz [Land Legislation of the ZUNR, UNR, and Ukrainian State: Comparative Analysis]*. Retrieved from http://www.lexline.com.ua/?go=full_article&id=324 [in Ukrainian]
14. Ukhach, V. Z. (2017). *Zemelne pytannia v politytsi Ukrainiskoi Tsentralnoi Rady: poshuk optimalnogo shliakhu vyrishennia (vybrani aspekty) [The Land Issue in the Politics of the Ukrainian Central Rada: Searching for the Optimal Solution Path (Selected Aspects)]*. *Ukrainska Tsentralna Rada – svitoch natsionalnoho derzhavotvorennia : istoryko-pravovi uroky ta suchasni realii : materialy kruhloho stolu – The Ukrainian Central Rada – a beacon of national state-building: historical and legal lessons and modern realities: materials of the round table* [m. Ternopil, 10-11 bereznia 2017 r.]. Ternopil: Ekonomichna dumka TNEU. Retrieved from <http://dspace.tneu.edu.ua/handle/316497/22781> [in Ukrainian]
15. Khmil, I. V. (2003). *Ahrarne pytannia v Ukrainiskii revoliutsii. Entsyklopediia istorii Ukrainy [Agrarian Issue in the Ukrainian Revolution. Encyclopedia of the History of Ukraine]*, T. 1: A-V / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Ahrarne_pytannia [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції 23.02.2024